

HISTORIA ECCLESIAE

Hermán M. János

Nagyvárad

Kálvin korai magyar tanítványai*

Frühe ungarische Studenten Calvins. Zusammenfassung

Der Verfasser erörtert einige Elemente aus der ungarischen Rezeptionsgeschichte Calvins bis zum Ende des 19. Jahrhunderts, erstellt eine Liste aller Ungarn, die im 16. Jahrhundert Genf besucht haben und beleuchtet lexikalische Daten derer, die Calvin dort aufgesucht bzw. kontaktiert haben. Werke aus verschiedenen Sammlungen zeigen die Spuren der sich ausbreitenden Lehre Calvins.

Ausgehend von unserem heutigen Wissensstand besuchten Gergely Belényesi, Gergely Szegedi, Gáspár Károlyi und György Kovács Gönczi Genf zu Calvins Lebzeiten und Ferenc Kaprohontes suchte schriftlichen Kontakt zu ihm.

Bis zum jetzigen Zeitpunkt konnten wir nur von Belényesi sagen, dass er Calvin im Jahre 1544 persönlich begegnet war. Neuere Daten belegen das Erscheinen von Sebastianus Pech, der erstmals im Jahre 1558 Calvin besuchte. Er war Buchhändler, Sekretär von Johannes a Lasco und der zweite Besucher, der Calvin mit Sicherheit in dessen Wohnhaus getroffen hat.

Der Verfasser äußert die vorsichtige Vermutung, dass der Mittler des Briefes von Kaprohontes, datiert am 26. Dezember 1561 in Wittenberg, möglicherweise Jacob Lucius (1530–1597), ein aus Kronstadt (Braşov) stammender Drucker war. Wäre es denkbar, ausgehend von dieser Vermutung, dass er der erste sächsische Wissenschaftler aus Siebenbürgen war, der Calvin persönlich kennengelernt hat?

Auch erwähnt der Verfasser noch weitere 15 Studenten und Besucher, die in den 45 Jahren folgend auf Calvins Tod das schweizer Zentrum der Reformation besucht haben.

Schlüsselwörter: ungarische Studenten Calvins, Sebastianus Pech, Gergely Belényesi, Gergely Szegedi, Gáspár Károlyi, György Kovács Gönczi, Ferenc Kaprohontes.

Előadásunkat Kálvin ismeretlen magyar vonatkozású kapcsolatának az ismeretével kezdjük, folytatjuk a magyar Kálvin-kutatás kezdeteiről szóló számvetéssel, és befejezzük az eddig ismert Kálvin-tanítványok genfi előfordulásának lexikális felsorolásával. Ismeretterjesztő dolgozatunkkal a száz évvel ezelőtt született Nagy Barna emléke előtt tisztelünk.

Nagy Barna professzor harminc éven át foglalkozott Kálvin-kutatással. Annak idején a lengyel reformációval kapcsolatos kérdéseimet szerettem volna megbeszélni vele, de már csak a sárospataki temetésére érkezhettem el 1969. szeptember 27-én.

* Az előadás elhangzott a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, a Partium Keresztény Egyetem és a Sulyok István Teológiai Tudományok Intézete által szervezett Kálvin-konferencián, 2009. okt. 31-én.

I.

Pech Sebestyén, akiről úgy véljük,
hogy Kálvin „tanítványa” volt

Harminc évvel ezelőtt, könyvtári olvasás közben magyar könyvtáros és levélvivő személyére találtunk, aki Kálvin környezetében is tevékenykedett.

Pech Sebestyén, vagyis Sebastianus Pech neve eddig ismeretlen Kálvin magyar tanítványainak sorában.¹ A múlt században az vált közismertté, és napjainkban is úgy él a köztudatban, hogy személyesen egyedül Belényesi Gergely találkozott Kálvinnal, éspe-dig 1544-ben, Genfben. Ezt az álláspontot a kutatás mára túlhaladta.

Sebastianus Pech feltűnése által örvendetesen bővül Kálvin személyes magyar ismerőseinek a köre. Loesche egyháztörténeti művében² már megjelenik a neve, a magyarra átültetett szövegben pedig S. Szabó József a nevét így fordítja: Pech Sebestyén.³ Azt a feltevést, hogy a Kálvinhoz⁴ levelet író Pech magyar lett volna, S. Szabó József akkor még nem gondolhatta.

Az eddig átvizsgált kútfőkben egy olyan adatot találtunk, amely arra enged következtetni, hogy Pech magyar származású volt. Theodor Wotschke közzétette Francesco Lismanino végrendeletét, amely 1564. október 29-én kelt Königsbergben, s ebben ez áll: „Domino Sebastiano Ungaro bibliopolae, fuit servitor d. Ioan a Lasco, satisfiat iuxta meum chyrographum, quod illi dedi.” A testamentum idézett része magyarul így hangzik: „A magyar könyvkereskedő Sebastianus úrnak, aki a Lasco úr szolgálja volt, kéziratom mellett legyen elegendő az, amit neki adtam.”

Más adatot nem találtunk arra nézve, amely azt erősítené meg, hogy Sebastianus Pech valóban magyar származású volt, neve azonban magyar hangzású és közelíthető például a Pécsi vezetéknevhez. Családnévét a korabeli levelekben „Pechius” és „Pec-ki”⁵ változatokban olvashatjuk. Származásának magyar voltát a latinos változatában is kerestük, de így nem fordult elő az általunk áttekintett iratokban. Fraknói Vilmos egyik művében Peck Kristóf nevű plébános nevével találkozunk, aki 1524-ben Sopronban vallomást tesz az új hit terjesztőiről.⁶ Ezen kívül még számos Pechi nevű magyar értelmiségí személy neve fordul elő a 16. század első felében.

¹ Hörtsik Richárd fontos tanulmányára utalunk: Kálvin 16. századi magyarországi recepciója. In: Fazakas Sándor (szerk.) *Kálvin időszerűsége*. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról. Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 13–37. – Sebastianus Pech magyar voltának híradásáról szóló dolgozatomat 1983-ban adtam át a *Református Szemlének*, de a Romániából való menekülésünk miatt a megjelenés előtt a számot visszavonták.

² Loesche, Georg: *Luther, Melanchthon und Calvin in Österreich Ungarn*. Tübingen 1909.

³ Loesche György: *Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa országaiban*. Magyarra fordította S. Szabó József. Debrecen 1912, 83.

⁴ Wotschke, Theodor: *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen*. Archiv für Reformationsgeschichte. Ergänzungsband III. Leipzig 1908, 114. Hermán M. János: Johannes a Lasco és a magyar Sebastianus Pech kapcsolata. In: *Református Kalendárium a 2000. évre*. Kiadja a KRE, Nagyvárad 1999, 154–156.

⁵ Wotschke, Theodor: Francesco Lismanino. In: *Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen*. 18. Jg. Posen, 1903, 326. *Joannis Calvini Opera, quae supersunt omnia. Corpus Reformatorum*. Ed. G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss. Vol. XVII. Braunsvigae 1870, 498.

⁶ Fraknói V.: A protestantizmus első terjedése Sopron városában. 1522–1526. In: *Új Magyar Sion*. VII. Esztergom 1876, 801.

A lengyel nyelvű irodalomban Sebastianus Pech lengyel nemzetiségűként szerepel, és ezért úgy gondoljuk, hogy magyar voltáról mindaddig óvatosan kell beszélnünk, amíg újabb adattal bizonyíthatjuk magyar származását.

A Sebastianus Pechre vonatkozó első feljegyzés 1549-ből származik. Ő ekkor Lwow (Livorno) városából az őszi Frankfurt am Main-i könyvvásárra indult.⁷ Paul Fox azt írja róla, hogy krakkói kálvinista könyvkereskedő volt.⁸

Sajnos, nem válaszolható meg pontosan, hogy Sebastianus Pech mikor állt a lengyel reformátor, Johannes a Lasco szolgálatába. Úgy véljük, hogy ez a Lasco Lengyelországba való hazatérése idején történhetett, tehát 1557-ben. Johannes Utenhove azt írja Kálvinnak egy 1558. július 30-án kelt levelében,⁹ hogy figyelmébe ajánlja Sebastianust, aki négy nemes lengyel ifjú társaságában Strasbourgba indult. Az ifjakat a lengyel egyház küldi, hogy beiratkozzanak az egyetemre, és hogy ott végezzék el a teológiát.

Sebastianus Pech gyakran vitte a reformátorok leveleit Zürichbe, Bázélbe, Genfbe, s neve többször fordul elő a Kálvin, Béza, Farel, Bullinger, Johannes Wolf, Petrus Martyr és Johannes Utenhove leveleiben. Többnyire így emlegetik: *Sebastianus noster*. Maguk a lengyelek is jó véleménnyel voltak róla. Az 1562. évi augusztus 18-i pinczowi zsinat tagjai levelet küldtek a svájci egyházaknak és így jellemzik őt: „...bonus vir Sebastianus Pechius, bibliopola ecclesiae nostrae...”¹⁰ Neve 1565-ig fordul elő a reformátorok levelezésében, ez után pedig csak annyit tudunk róla, hogy 1566-ban Krakóba telepszik és ott városi polgárjogot szerez.¹¹

Sebastianus Pechnek eddig három leveléről tudunk. Az egyiket Kálvinnak írta 1560. szeptember 13-án, és Kálvin tudomására hozza Stancaró véleményét: a pápás egyház rossz, a lutheránus rosszabb, a legrosszabb pedig a helvét egyház.¹² Másik levelét Frankfurtból írta Bullingernek, Zürichbe.

Johannes Utenhove részére¹³ egyszer 1559. december 9-én küldött levelet Frankfurtból. Utenhove ekkor Angliában végez lelkészi szolgálatot és Sebastianus Pech beszámolt neki a lengyelországi egyházi állapotokról. E levél közlétevéje, J. H. Hessels azt írja jegyzetében Sebastianus Pech nevéhez, hogy Petrus Scagius szerint Sebastianus Pech az angliai Sandwich vagy Colchester gyülekezetében lett lelkész 1563-ban. Erre nézve semmilyen más nyomot nem találtunk.

Petrus Dathenus Frankendalból írja 1564 áprilisában, hogy pár nappal azelőtt járt nála Sebastianus Pech, akitől ő Lengyelországban nyomtatott könyveket kapott.¹⁴

⁷ Ptasnik, Jan: *Ksiegarze Roznowiercy w Krakowie Wieku 16*. In: *Reformacja w Polsce*. 1 (1921) Warszawa 1921, 45–46.

⁸ Fox, Paul: *The Reformation in Poland*. Baltimore 1924, 70.

⁹ *Joannis Calvini Opera...* 268. Utenhove leveléből a következő rész vonatkozik Sebastianus Pech személyére: „A többit elmesélte a mi levélhozó Sebestyénünk (grammatophorus), akit amennyire csak tudok, igyekszem ajánlani a figyelmedbe, sőt újra és ismételten kérlek, ne szűnj meg őt foglalatosságában (igyekezetében, tanulmányaiban) tanácsaiddal támogatni. Nem kétséges ugyanis, hogy Isten segítségével az Úr Krisztus egyházának hasznára lesz a jövőben. Ha viszont én tehetek néked szolgálatot, valóban szeretnék biztosítani róla, hogy kéréseid támogatását soha sem fogom megtagadni az Úr Krisztusban.”

¹⁰ Wotschke, Th.: *i. m.* 153.

¹¹ Ptasnik, J.: *i. m.* 45.

¹² Loesche György: *i. m.* 83.

¹³ Hessels, Ed. – Henricus, Joannes: *Epistolae et tractatus cum reformationis tum Ecclesiae Londino-Batavae historiam illustrantes (1544–1622)*. Cantabrigiae 1889, 119–123.

¹⁴ *Joannis Calvini Opera...* Vol. XX. Braunsvigae 1879, 277. h.

Johannes a Lasco és – feltételezésünk szerint a magyar – Sebastianus Pech kapcsolata többet is jelentett az intézői és famulusi teendők végzésénél. Amennyiben más források alapján is igazolható lenne, hogy minden kétséget kizáróan magyar volt, akkor Sebastianus Pech lenne az eddig ismert második magyar, aki gyakran volt Kálvin vendége. (Az első magyar valóban Belényesi Gergely, aki Nagyváradról indult Genfbe, és 1544 szeptemberében találkozott Kálvinnal.¹⁵)

Sebastianus Pech magyar voltának alaposabb kiderítésére talán már a közeljövőben sor kerülhet. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy Sebastianus Pech jelentős szerepet vállalt a *Simplex et fidelis narratio...* kinyomtatásának lebonyolításában.¹⁶ Sebastianus Pech forgolódását a reformátor atyák között semmiképpen sem szabad alábecsülni, mert Johannes a Lasco bizalmi embereként (később teológiát végzett tanítványaként?) ő volt az, aki által a Lasco és a nyugati reformátorok kapcsolatot tarthattak fenn egymással. Az akkori világban az egyház építése és védelme érdekében csak így szerezhetek áttekinthető képet az országokénti viszonyokról és a nyomdák termékeiről.

Már itt jelezzük, hogy az a bizonyos Jakab, aki a Kaprophontes Ferenc levelét és ajándékait vitte Kálvinhoz 1561-ben, szintén „könykereskedő” volt.

II.

Magyarországon és Erdélyben a 19. század első felében is folyt Kálvin-kutatás, de az valójában 1864-gyel kezdődik, vagyis a reformátor halálának a 300. évfordulójához kapcsolódik.

Révész Imre 1864-ben kiadott könyvéből, az első magyar nyelvű Kálvin életrajzból idézzük a minket érdeklő XLVI. fejezetet:¹⁷

„Kálvin érintkezése lengyelekkel és csehekkel. Levelezéseivel Bécsset is érinti. Hát magyar hazánkat?

Lengyelországban már a Luther reformációja előtt élénk jelenségei tüntek fel a Róma ellen való visszahatásnak, s a reformációt alig üdvözölték valahol nagyobb örömmel, mint itt. Kálvin a helvét irány felé hajló lengyel főurakkal s azok között különösen herceg Radziwillel és Tarnowskival csakhamar levelezési egybeköttetésbe lépett. A reformáció mellett nagyszerű mozgalmak támadtak már 1555-ben, de nem hiányzottak a kételkedés és ingadozás jelei sem. Kálvin tehát értesülvén a lengyelországi ügyekről, mindjárt a nevezett év vége felé külön levelekkel keresi fel a tekintélyesebb

¹⁵ Bucsay Mihály: *Szegedi Gergely debreceni reformátor a kálvini irány úttörője hazánkban*. Budapest 1945. Bucsay Mihály: *Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa*. Budapest 1944, 1–104. Varjas Béla a *Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely* című írásában cáfolja Bucsay Mihály azon elképzelését, hogy Belényesi Gergely azonos lenne Szegedi Gergellyel. Ld. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 74 évf. 1970, 129–151. Ősz Sándor Előd értékes tanulmányában is úgy áll, hogy Belényesi Gergely az egyetlen magyar, aki személyesen találkozott Kálvinnal. Ld. Kálvin és Erdély. In: *Református Naptár a 2009. évre*. Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2008, 82.

¹⁶ Pijper, F. (ed.): *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*. X. s²-Grevenhage 1912, 10. Johannes Utenhove 1558-ban a londoni holland gyűlekezet megpróbáltatásokkal teljes meneküléséről írt könyvet, amelynek az előszava Johannes a Lascotól származik. A Bazelben, 1560-ban megjelent művet Európa-szerte olvasták, nagy visszhangja támadt.

¹⁷ Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Révész Imre Emlékalap Bizottság, Debrecen 1864 (2. kiad. uo. 1864). Mi a harmadik kiadást használtuk (Debrecen 1909, 263–267), amelyet ki is állítottunk a konferenciánk alkalmával. Csabay Árpád barátomnak mondom e helyen köszönetet a kötet megszerzéséért.

lengyel főnemeseket, s éppen magát a királyt is. A teljes reformáció keresztülvitelére nagy eréllyel buzdítja őket. Jellemző, hogy nagyobb országos egyházakra s éppen a lengyel reformált egyházra nézve is a püspöki és primási hivatalok meghagyását nem tartja a reformációval ellenkezőnek, csakhogy ama hivatalok mellett zsinat-presbiteri egyházalkotmány álljon fenn, vagyis legyen azokkal egybekötve, s az említett főegyházi személyek tiszte voltaképpen csak a zsinatokon való elnöklés s az országos egyház egysége feletti őrködés legyen. Kálvin nézeteit nagy örömmel fogadták a lengyelek, és sürgetve kérték őt, hogy menjen közéjük. Kálvin nem ment, mert a közjóra nézve célszerűbbnek tartotta a Genfben maradáást, s Lengyelországba különben is visszatért már a derék Lasko, és nagy eréllyel működött ott. Hogy mily tekintélye volt ekkor Lengyelhonban Kálvinnak, mutatja az is, hogy a király minden héten kétszer rendszerint magyaráztatta magának Kálvin *Institutióját*. Kálvin azonban, midőn a lengyeleket közelebbről megismerte, elvesztette izgékony és ingatag jellemük iránti bizodalját. 'Nyíltan megvallva a dolgot – írja 1563-ban Bullingerhez – az egész lengyel ügytől visszavonulni és hallgatni akarok. Az egész nép gyanússá lett előttem; úgy látom, hogy igen kevesen vannak a lengyelek között, kik a dolgot komolyan vennék.' Lasko még 1560-ban elhunyt, s a hatalmasan feltűnt unitárius mozgalmak, majd nemsokára a jezsuiták annyira feldúlták a lengyel egyházi viszonyokat, hogy Kálvin szelleme hatásának alig maradtak némi halovány nyomai a lengyel földön.

Kálvinnak a csehországi protestánsokkal való érintkezéséről Béza azt írja, hogy 1560-ban két cseh valdens követ jelent meg Kálvinnál, s bizonyos egyházi ügyekben véleményt kértek tőle. Ezeket ő szívesen fogadta s kérdéseikre egész készséggel felelt, s egyszersmind intette őket, hogy különszakadva többé ne legyenek, hanem a létező protestáns egyházakkal egyesüljenek.

Kálvin szellemének ereje elhatott mindenüvé, ahova az európai protestáns könyvkereskedés kiterjedt. Műveit olvasták és ismerték mindazok, kik a kor világtörténeti értékű mozgalmait iránt figyelemmel viseltettek. Ily úton került Kálvin érintkezésbe Ferdinánd és Miksa német császárok és királyok egyik tanácsosával, Nydbruck Gáspárral is, akihez két, irodalmilag igen kevésbé ismert levelet intézett. Az első 1556. március 20-án kelt. Ebben köszönetét nyilvánítja Kálvin a tanácsos jóindulatáért; panaszkodik az Úr vacsorája felett való kellemetlen vitákról; s örömet nyilvánítja afelett, hogy Miksának elkövetkező trónraléptével jobb jövendő vár az ausztriai s németföldi protestánsokra. Különösen megköszöni Nydbrucknak azt is, hogy egy embert, ki irodalmi úton ellenséges indulattal akarta megtámadni Kálvint, ezen szándékától visszatartóztatott. Ez az ember pedig, mint Kálvin egy pár szavából bizton lehet következtetni, nem más, mint egyik nagy reformátorunk, Huszár Gál volt, ki eleinte csakugyan szigorúan Luther mellett állott. A másik levél 1557. február 13-án kelt, s ebben Kálvin igen alapos utasításokat ad a tudós Nydbruck felszólítására, egy terjedelmes egyháztörténelmi mű szerkesztésére nézve.

Magyar hazánkat illetőleg mindezideig nem képes az irodalom tudtommal csak egyetlenegy levelecskét sem felmutatni, melyet Kálvin őseinkhez intézett volna. Német és szláv ajkú honfitársaink kizárólag a Luther, magyar őseink pedig jó darab ideig különösen a Melanchthon ajkain csüggöttek, s e nagy tudományú reformátor volt az, ki hazánkban a kálvinizmusnak utat készített. Kálvin azonban, kit a kornak minden fontosabb mozzanata érdekelt, bizonyosan figyelemmel kísérte hazánkat is, mely a török hadjáratok következtében európai értékű események színhelye volt, s melyről egyik

legkedvesebb barátjától, Grynaeustól közelebbi értesülést is vehetett. 'A magyarországi barát – írja Kálvin Regensburgból 1541. március 28-áról Farelnek (értve Martinuzzit) –, ki János király halálával az árva királyfiról való gondoskodást magához ragadta, nehezen szívvelve Ferdinándot, a töröktől kért segílyt, s ez csakugyan küldött sereget, mely Pestet, Ferdinánd városát megtámadta. Ez a város a Duna partján van, Budával átel-lenben' stb. Afelett sincs semmi kétség, hogy a tudományos művelődés végett külföldön utazó magyar ifjak némelyike személyesen is meglátogatta Kálvint és az ő városát. Martyr Péter 1554-ben Strasbourgból Kálvinhoz intézett egyik levelében egy oly főnemes magyar ifjúról emlékezik, kitől ő az elmúlt húsvét táján levelet küldött Kálvin-nak, de aki Schelstadtól nem messze megöletett.

Azon Turi Pál, aki Kálvin *Institutió*jára ezen verset írta: 'Praeter Apostolicas, post Christi tempora, chartas, Huic peperere libro secula nulla parem' és melyet Szenci így fordít: 'Az szent könyvek után, kiket az nagy apastalok írtak, Ennél jobb könyvet még soha senki nem írt', ez a Turi Pál – mondom – még oly időben járt külföldön tanulás végett, amidőn Kálvinnal személyesen is érintkezhetett, s csakugyan ő lett hazánkban a kálvinizmusnak egyik legelhatározottabb bajnoka. Nydbruck intésére Kálvin elleni támadásáról lemondott Huszár Gál, már 1557-ben, október 26-án Bécsből kelt levelében azt írja Bullingernek, hogy Magyarhonban Kálvin és Bullinger műveit olvassák és követik leginkább. Fejértói János, a bécsi magyar királyi udvari kancelláriának titoknok-a pedig még előbb, ti. 1551-ben Bullingerhez írott leveleiben már nyíltan emlegeti, hogy a magyar nép a helvéták, s különösen a Bullinger irányát követi. Bullinger pedig, s általában a zürichiek, mint közönségesen tudva van, minden lényeges dologban egyeztek Kálvinnal. Hogy Szegedi Kiss István és Méliusz Péter, koruknak legnagyobb tekintélyű magyar protestáns teológusai, működésük legeredménydúsabb korszakában határozottan Kálvin elveit vallották s terjesztették, s ezen elveket éltük fogytáig megtartották: túl van minden kétségen. Kálvin hű barátja, tisztvársa és utóda, Béza volt aztán az, ki a magyar reformált egyház főnökeivel közvetlen személyes és levelezési érintkezésbe léphetett és lépett. Tőle már bírunk leveleket Méliuszhoz, Szegedi Kiss Istvánhoz, báró Telegdi Miklós magyar főúrhoz, és a genfi főiskola anyakönyve már a 16. század második felétől magyar főnemes tanulóifjak nemzetségi címereit is mutatja díszesen lerajzolva.

Kálvin nem léphetett oly közvetlen és személyes viszonyba a magyar nemzettel, mint az angolokkal, skótokkal, lengyelekkel és más népekkel lépett. Ő csupán szellemének hatalmával hódította meg a magyar népet, és pedig oly hamar és erőteljesen, hogy már a 16. század közepe táján nemcsak egyesek, de zsinatok is állottak az ő lelkének vezérlete alatt. Ami mind magának Kálvinnak, mind a nagy eszmék iránt mindenkor fogékony magyar nemzetnek is méltó dicsősége."

Révész Imre megállapításaihoz jegyzetek sorát lehetne fűzni. Tény az, hogy százötven évvel ezelőtt Kálvin egyetlen magyar tanítványát sem nevezte néven az egyháztörténetírás.

Kálvin művei magyarul, a 19. század végéig

A 20. század elejéig Kálvin művei szinte csak latinul vagy más nyelvek fordításában voltak elérhetőek a magyar teológusok számára. Révész Imre említett monográfiája és Nagy Károly kolozsvári teológiai professzor műve: *Kálvin teológiája*, (1895) újdonságnak

számított hazánkban. Amikor az 1536-os *Institutio* magyar fordítását végezte (megjelent 1903-ban),¹⁸ Nagy Károly úgy tudta, hogy a Szenci Molnár Albert által 1624-ben, Hanauban kiadott *Institutió*nak alig 10, könyvtárakban elfekvő példánya volt fellelhető Magyarországon. (Szenci 1610-ben fogott hozzá az 1559-es kiadás magyarra fordításához.)

A Kálvin-féle *Genfi Káté* (1538; 1542/1545) magyar nyelvre való átültetője (1567 és 1569) Méliusz Juhász Péter¹⁹ volt, és eleink ezt a katekizmust az 1564-es tarcali zsinaton vették be hivatalosan.²⁰ A Genfi Káté 1695-ös kolozsvári kiadása, amelyről Misztótfalusi Kis Miklós gondoskodott (az, hogy ki volt a fordítója, még tisztázásra vár), napjainkra csak hat példányban maradt fenn. Czeglédy Sándor fordította le a *Genfi Kátét* és adta ki 1907-ben.²¹

Összefoglalásképpen: elmondhatjuk ugyan, hogy a 17. században csupán a két említett Kálvin-mű került lefordításra, és azt is, hogy a magyar reformátusok a 20. század elejéig valójában nélkülözték Kálvin írásait. Tehát nem beszélhetünk közkézen forgó, magyarra fordított Kálvin-művekről. Ennek ellenére a kálvini tanítások éltető erővel voltak jelen az egyházban és a közéletben. A kálvini eszmék a református iskolákban folyamatosan öröklődtek és még az ellenreformáció korában is tanították őket. A peregrinus diákok külföldi egyetemeket jártak, kálvini elvek alapján szervezett egyházakban fordultak meg. A lelkészek által olykor a szószéki üzenetekben jelentkezett a svájci szellem a 18. és a 19. században, a felvilágosodás és a racionalizmus korában. Biztonsággal mondhatjuk azt, hogy a magyar nép a Szenci Molnár Albert által fordított genfi zsolttárok (*Psalterium Ungaricum*, 1607) révén hordozta „szívében” a kálvini lelkületet. (Az 1539-es, legelső francia énekeskönyvben a 25., 36., 38., 46. és 91. zsolttárokat Kálvin fordította le verses formában.)

Nem tartozik a döntő tényezők közé, de ide kívánczik, hogy az *Imádságos Könyvecske* (Frisius után, Heidelberg, 1621) két Kálvin-imádságot is tartalmaz, melyeket Szenci Molnár Albert fordított magyarra.

Az úgynevezett Kálvin-féle bűnvalló imát – Daniel Neeser genfi lelkésztől szerzett értesüléseim szerint – nem Kálvin írta, hanem csak átvette a genfi liturgiába egy németországi katolikus szertartáskönyvből. Ettől azonban mi továbbra is kálvini örökségnek tartjuk ezt a lényeges istentiszteleti elemet a hozzá kapcsolódó feloldozással együtt.

Kálvin-irodalmunk tudománytörténeti érdekességéhez tartozik például az is, hogy Kalmár György 1766-ban a Kálvin-féle, *Zsidókhoz írott levél magyarázatát* héberre fordította, héber jejezetekkel látta el és kiadta Amszterdamban.

¹⁸ Kálvin János: *A keresztyén vallás alapvonalai*. Fordította Nagy Károly. Budapest 1903.

¹⁹ Bucsay Mihály: Méliusz katekizmusa. In: *Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*. Studia et Acta Ecclesiastica III. Budapest 1973, 217–277.

²⁰ Bihary Mihály: *A magyar Kálvin-fordítások története*. Kálvin-konferencia, Balatonfüred, 1995. ápr. 4–6. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=7&p=4>.

²¹ *A genfi egyház kátéja*. *A keresztyén tudomány tankönyve gyermekek számára*. 1545. Füg. Néhány imádság. Ford. Czeglédi Sándor. Pápa 1907. Megjelent *A genfi egyház kátéja, azaz a gyermekeknek Krisztus tudományában való oktatására szolgáló formula 1545* címmel is in: *Kálvin János kisebb művei*. Pápa 1912, 1–70. Jelezzük, hogy a Sulyok István Teológiai Tudományok Intézete és a nagyváradai Méliusz Juhász Péter Társaság gondozásában D. V. 2010 folyamán kerül kiadásra az 1695-ös *Genfi Káté* hasonló kiadása.

Könyvtári szemle

A Kálvin-recepció megértésének folyamata arra kötelez, hogy pillantást vessünk a könyvtárainkra, amelyeknek állagában számos Kálvin-művet találunk. Enélkül alig lehetne megérteni a protestáns értelmiségiek nevelődésének és szellemi táplálkozásának a hátterét. A jubileumi Kálvin-évre készülve, Ősz Sándor Előd lelkész, kolozsvári levéltári kutató például kitűnő érzékkel lajstromozta az erdélyi református kollégiumok könyvtáraiban őrzött Kálvin műveket.²² Leírja, hogy 1679-ben az *Institutio* példányaiból hét példányt őriztek Nagyenyeden, hatot Kolozsváron a Református Kollégium könyvtárában, kettőt pedig az Unitárius Kollégiumban. Az erdélyi magánkönyvtárak jegyzéke azt tükrözi, hogy sok lelkésznek és főnemesnek volt egy-egy *Institutiója*. A Nagyenyedi Kollégium bibliotékájában 31 Kálvin-művet őriztek. Ősz Sándor Előd közlése szerint a 19. sz. második felében Kálvin összes műveinek 1617-es genfi kiadása került a nagyenyedi Bethlen Kollégium tulajdonába, és pedig gróf Mikó Imrétől, aki az egyházkerület főgondnoka volt. 20 darab Kálvin-mű volt a kolozsváriiban, a Marosvásárhelyi Kollégiumban 6 művet, a székelyudvarhelyiben pedig 4 Kálvin-könyvet tároltak. A 16. század végi iskolákban Kálvin műveit tananyagként használták.²³

Királyhágómelléki vonatkozásban a 16. századi *Institutiók* közül 3 latin nyelvű korai kiadást őriz a Nagyvárad-i Római Katolikus püspökség egyházmegyei műemlékkönyvtára.²⁴ A Szatmárnémeti Megyei Könyvtár 6 darab *Institutiót* őriz, amelyek közül 3 biztosan a máramarosszigeti és a szatmárnémeti államosított református kollégiumból származik.

A nagyszebeni Bruckenthal Múzeumban 2009 októberében Ősz Sándor Előd 38 darab Kálvin művet talált, 1 Kálvintól származó prédikációs kötetet pedig a helybéli református egyházközség könyvtárában fedezett fel.²⁵

Az Erdélyben is gyakran megforduló felsőmagyarországi humanista, Hans Derschwan (1494–1568) könyvtárában 1162 kiadvány volt, ebből pedig 16 a Kálvin kisebb-nagyobb műve. Ezeket a bécsi császári könyvtárban őrzik.

A magyarországi könyvtárak közül e helyen csak a pápaira vetünk egy pillantást. A Rákócziak sárospataki fejedelmi könyvtárából vándorolt át a Pápai Kollégium könyvtárába az *Institutio* 1569-ben, Genfben kiadott példánya.

A könyvtári, levéltári kutatások eredményeinek felmérése sokkal árnyaltabbá teszi a korabeli magyarországi kálvini hatások feltérképezését, illetve a cselekvési indítékok megértését a magyar társadalom szerveződésének során. Hegedűs Lóránt szerint:

„A reformáció századában 500-nál több magyar könyv jelent meg, és ezeknek kilenczted része protestáns, főként református volt. A 16. században Magyarországon 168 iskola volt, és ebből 134-et a protestánsok alapítottak, ahol legalább alapfokú, de sok helyen tudós iskolamesterek alatt magas színvonalú oktatás folyt. Megindul a peregrináció. A nemzeti jelleg együtt jár a nemzetközivel, és-

²² Ősz Sándor Előd: *i. m.* 83.

²³ Hörcsik Richárd: *i. m.* 29.

²⁴ Emödi András: Kálvin *Institutio*jának Váradon őrzött, a 16. században nyomtatott példányai. In: *Református Kalendárium a 2009. évre*. KRE kiadása, Nagyvárad 2008, 47.

²⁵ Ld. Varró Sándor híradását: Kálvin János emléke előtt tisztelgettek Nagyszebenben. In: *Szabadság* 2009. okt. 17. szám, 3.

pedig nem úgy, hogy a nemzeti kizárta a nemzetközit, nem úgy, hogy a nemzetközi felszívja és megsemmisíti a nemzetit, hanem úgy, ahogyan az imádságra kulcsolt ujjak átfonják egymást, egy egészséges nemzeti kultúra, egy egészséges nemzetközi klasszicitásban foglalt helyet, az egészséges nemzetközi egyetemes-ség termékenyítette meg és tette sajátossá a nemzetit.”²⁶

Bihary Mihály egyháztörténész a nemzeti kálvinista jellegre nézve találóan emeli ki Révész Imre megállapításai közül az alábbiakat:

„A 17. századi ’teológiai irodalmunk legjobb termékei kivétel nélkül az *Institutio* hatása alatt állnak’ – még akkor is, ha nem egyforma mértékben idézik.”

Az *Institutio* magyar fordítása a lelkészek mellett nagy hatást gyakorolt a laikusokra is. (Bihary szerint az *Institutio* fennmaradt 40 példányából feltűnően sok maradt meg magántulajdonban.) Nemzedékek tanultak belőle hitvallási hűséget. Szép bizonyítéka ennek ecsedi Báthori István országbírónak a végrendelete:

„az mi hitünk az, amely hitet az több igaz tanítókkal Calvinus és Béza hirdett..., egyez az apostoli hitvallással”.²⁷

III.

Kálvin magyar tanítványai az egyháztörténetírás jelenlegi adatai szerint

1. *Belényesi Gergely* nyitja meg a sort a jelenlegi ismereteink alapján. Onnan tudjuk, hogy 1544 szeptemberében Genfben járt, hogy Strasbourgból levelet írt Kálvinnak, amelyből az alábbiakat idézzük S. Szabó József fordításában:

„Köszönetet mondok neked, mikor ott voltam, a legnagyobb szeretettel öleltél. Az Úr áldjon meg érte.”

Belényesi 1545. év március 26-án (hosszú betegeskedés után) nagy tiszteletet és hálat érez Kálvin iránt. (A levelet egészében a lábjegyzetben olvashatjuk.) Eredeti elhatározásának megváltoztatására döntő volt a hazahívó szó. Belényesi mintegy fél évig tartózkodott Strasbourgban.²⁸ Lehet, hogy ez alatt, a szegénység miatt is feladta a további peregrinációs tervét:

„Egy héten belül visszatérek hazámba, hogy a csapások alatt görnyedező egyház szolgálatába álljak. Történjék az életem vagy halálom árán, mindegy, csak hogy Isten dicsőségére legyen. Biztosan tudom, hogy veszedelem fenyeget, a török, a

²⁶ Hegedűs Lóránt: *A kálvinizmus XX. századi öröksége számunkra*. Kálvin-konferencia. Balatonfüred, 1995, ápr. 4–6. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=7&p=4>.

²⁷ Bihary Mihály: *í. m.* <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=7&p=4>. Komáromy András: *Báthory István országbíró végrendelete*. Századok, Budapest 1890, 124.

²⁸ Belényesi Gergely három levelet is írt Conrad Hubert strassbourgi lelkészhez: *Egyetemes Philológiai Közöny*. 1938, 314–320.

kényurak, az igazság üldözői részéről, de megvetem a veszélyt, és nem fogok megtorpanni a vállalt úton.”²⁹

²⁹ Loesche György: *i. m.* 177. (Mellékleteként S. Szabó József műve található: *A helvét irányú reformáció elterjedése Magyarországon és Erdélyben.*)

„Az Úr Jézus Krisztus kiváló szolgájának, Kálvin Jánosnak, a genfi egyház fejének, az én legkedvesebb uramnak Genfben.

Kegyelem a Jézus Krisztus által! Én uram Kálvin! Köszönetet mondok neked, hogy engem, mikor ott voltam, a legnagyobb szeretettel öleltél. Az Úr áldjon meg tégedet!

Kevéssel azután, hogy Strassburgba megérkeztem, többféle betegségbe estem, melyekkel nekem a múlt egész télen át vesződnöm kellett; végre, amint eljött a tavasz, az Úr, az orvosok segítségével, egészségemet helyreállította. Ez volt az oka kiváltképpen, hogy hozzád eddig levelet nem írhattam. Ezentúl már minden levélhordóra vigyázok, hogy tőlük levelet küldjek, főként a saját hazámból jövőre, mert ezt a hazát most a török rettenetesen szorongatja. Egy pár szóval előadom neked szerencsétlen állapotát.

A legközelebbi napokban kaptam hazulról levelet, amelyben megírták Magyarország szörnyű csapását. Emiatt nem csekély az én fájdalom. Mert attól az időtől kezdve, amióta eltávoztam hazámból, ti. 3 év óta, kilenc várost pusztítottak el a törökök sok kastéllyal, várral s a körülöttük eső összes falvakkal együtt a lakosoknak nagy rémületére.

Magyarországnak Dalmácia felé eső részén elfoglaltak két várost, úgymint Pécsét és Siklóst, az Ausztria felé eső részén négyet: Esztergont, Vácot, Veszprémet és Székesfehérvárt, amelyek közül kettőt teljesen szétromboltak, kettőt pedig csak bevettek, de a nép nagy veszedelmével.

Lengyelország felé hasonlóképpen feldúltak két város: Miskolcot és Szikszót; a népet részint fogságba hurcolták, részint legyilkolták.

A Tisza mellett fekszik egy város, melynek neve Szeged. Ezt kilenc vagy tíz évvel ezelőtt szintén feldúlták a törökök, de a nép összegyűlt megint, és újra kezdte építeni. Midőn a török ezt látta, békét és szabadságot hirdetett azoknak, akik odasereglettek és az építésbe fogtak. Ennél fogva a város annyira megnőtt, hogy nagyobb lett, mint azelőtt volt. Mikor már meggazdagodott és a töröknek adót fizetett, maga elé citálta a bég a város tanácsát két főtisztviselőjével együtt. S mihelyt megérkeztek, tüstént lenyakasztatta őket, városukat nagy sereggel elfoglalta, a lakosokat pedig pénzért Törökországban eladta. Most már abból a városból kiutéseket tesznek a törökök Magyarország többi részeibe, s naponként tömérdek lelket hurcolnak fogságba és hallatlanul kegyetlenkednek azokkal.

Ezekhez a bajokhoz más is járul. Az elhalt királynak, ti. a vajdának (János királyt érti a levélíró) idejében némely város Magyarország megmaradt részében az Isten ígését befogadta, most pedig a király halála után néhány zsarnok nemes jött be, akik a törökök minden kegyetlenségét és Magyarország szerencsétlenségét az evangéliumra hártják, azt állítván, hogy a sok rossznak ez az oka. Ezért csudálatos módon dühösködnek a keresztyének (azaz az evangélikusok) ellen.

Néhány nappal előbb egy keresztyént megégettek, más polgároknak javait és birtokait ragadták el; némelyeket tömlőcbe vetettek, ami ezelőtt sohasem történt. S azok a szerencsétlen keresztyének, jóllehet oly nagy csapásokat szenvedtek, még sem állottak el attól, hogy az Isten ígését hallgassák és prédikálják életüknek és összes javaiknak a veszedelmével. Midőn én ezt hallok és meggondolom, nem tartóztathatom magamat a legnagyobb gyászról. Bár testileg távol vagyok azoktól, de lelkemmel ott vagyok náluk és velük együtt szenvedek. Ezenfelül a legutóbbi két év alatt folytonosan és irtózatos módon pusztít egész Magyarországon a pestis, annyira, hogy akik tanultabbak voltak úgy az egyházban, mint az államban, mindannyian a pestisnek estek áldozatul.

Ehhez még újabb baj társult. A múlt év július havában a sáskáknak óriás tömege szállta meg Magyarországot, és egy nap alatt megemészte a mezőnek minden termését. Ez aztán nagy éhséget idézett elő.

Midőn hazámnak ennyi csapását látom, hozzám tartozóinak levele által intette, azután a szegénységtől is szorongattatva, elhatároztam, hogy a legközelebbi vasárnap visszaindulok hazámba, hogy az elnyomott egyháznak szolgáljak. Hogy az életemet vagy halálomat kívánja-e, azzal nem gondolok, csak Isten dicsőségére legyen szolgálatom. Bár tisztán látom a veszedelmet, mely egyfelől a töröktől, másfelől a zsarnokoktól és az igazság üldözőitől fenyeget, azzal mégsem törődöm, és az elhatározott utazással föl nem hagyok.

Kérlek téged, én uram, Kálvin, a Krisztus szerelméért, kegyeskedjél az Atyaistenhez könyörögni az egész gyülekezettel együtt a mi szerencsétlen anyaszentegyházunkért, hogy a kegyelmes Atya a mi nyomorult egyházunkról fordítsa el a büntetést. Azután ne sajnálj engem a te leveleddel felüldíteni és megvigasztalni; Wendelin útján könnyen küldhetsz nekem levelet. Hisz tudod: mennyire jól esik az embereknek a nagy férfiak vigasztalása!

Belényesi tehát 1542-ben ment külföldre, ahonnan 1545 tavaszán indult haza. Genfben 1544 őszén, szeptember hónapban tartózkodott. Ettől meddig, nem tudhatjuk. Október 9-én már Strasbourgban volt, ahogy Valérand Poullain írta Kálvinnak. Bullingernek írott leveléből pedig azt tudjuk, hogy 1545 ápr. 1-én Frankfurton utazott át.³⁰

Fontos tudni Belényesi további sorsáról, hogy 1555-ben a nagyszombati magyar gyülekezet lelképásztora volt. Ebből az adatból, a szombati lutheri irányú reformáció végbementére gondolva, azt következtetjük, hogy mégsem csatlakozott a helvét irányhoz.

2. *Szegedi Gergely* 1556-ban látogatta meg Genf városát. Bod Péter írja róla, hogy „volt tanulásnak okáért Genévában, azután Vitébergában”.³¹ Szegedi Mészáros Gergellyel azonosítják, aki 1556. júl. 8-án iratkozott be Wittenberg egyetemére. Itt egy levelet jelentetett meg latinul 1557-ben, amelyben Petrovics Péternek köszöni, hogy mecénásként támogatta tanulmányaiban. Kálmáncsehi Sánta Mártont is a jóakarójaként említi. Még az év nyarán hazatér, Kassán lesz prédikátor. „Sacramentarius” szelleme miatt zúgolódság támadt ellene, mert állandóan azt hirdette, hogy az angyalok képmásai ne legyenek a templomban, és hogy nem kell azt hinni, hogy az úrvacsorában Krisztus testét és vérének vesszük. Ekkor Debrecenbe távozik.³² Kolozsvárra invitálják lelkészi állásba 1563-ban, de nem fogadja el, és Zoványi szerint hihető, hogy haláláig, 1570-ig Debrecenben marad. (Mások szerint talán már 1566-ban elhunyt.) Az úgynevezett 1566-os *Váradi Énekeskönyv*nek, amelyet ő szerkesztett, részben ő a szerzője.

Míndezen fájdalomhoz és gyászomhoz váratlanul egyéb baj is járul. Mikor ugyanis nálatok voltam János könyvárusnál, a ti Vilmostok társánál hagytam a poggyászsom, mivel őt jóra való embernek és barátomnak ismertem, s akiben, mint keresztyén emberben és felebarátomban megbíztam, hogy ti. tehetsége szerint gondját viseli holmimnak, míg azt utánam nem küldheti. Ő fogadta is, hogy gondja lesz reá és elküldi, s ha esetleg neki el kell menni valahová, vagy feleségére, vagy társára bízta, hogy alkalomadtán hozzám juttassák. Már azóta hat hónap múlt el, és még mindig nem kaptam meg holmimat, noha nagyon sok alkalom lett volna az elküldésére s most már a hazautazás előtt állok. Megjött az ő társa, Vilmos, és csak a mi Gelasiusunknak a levelét adta át. Azt mondta, hogy ő nem hozhatta az én holmimat magával, annyival inkább, mivel a poggyász nem elég jól volt csomagolva. Es így annak a derék férfinak a hanyagsága miatt az én holmijaim elvesznek, és sohasem juthatnak többé hozzám olyan nagy távolságra. Őszintén megvallom, inkább veszett volna el 16 koronám, minthogy így semmivé lett poggyászsom. Nem sokat érnek ugyan, amik benne vannak, de nekem felette hasznosak. Ez a mi Jánosunk az ő hanyagsága folytán, idegen létemre, ennyire megkárosított. Azt hiszem, hogy holmimat mindaddig nem kapom meg, míg te Wendleinnel [!] levél útján nem szorgalmazod; ő sokat tehet arra nézve, hogy poggyászsom végképpen el ne vesszen.

Visszatérek tárgyamhoz. Kérlek téged, én uram, Kálvin! Könyörögjetek az Atyaistenhez a mi szegény egyházunkért, hogy az Úr a büntetését vegye el róla. Isten veled!

Strassburg, 1545. március 26.

Belényesi Gergely, magyar nemzetbeli.”

Belényesi Gergely Nagyváradról indult, két elkészült kéziratát vitte magával. Ismeretes, hogy 1544. júl. 20-án Nagyváradon hitvita zajlott a katolikusok és protestánsok között, Martinuzzi Fráter György megégettetett egy egyházfit, Csanádról elkergette Szegedi Kis Istvánt. Levele értelme szerint Belényesinek értesülései voltak a hazai állapotokról. Ld. Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Genius Kiadó, Budapest 1922, 175–176. Valérand Poullain egy kis ideig a Kálvintól alapított strasbourgi francia egyháznak, majd a Johannes a Lasco vezetésé alatti, londoni francia nyelvű, később a frankfurti francia menekült gyülekezetnek volt a lelkésze. Doumergue: *Jean Calvin*. Tom. II., 362. és *Corpus Reformatorum*. Brunsvigae. Tom. XLII., 300. és Tom. XLIII., 217.

³⁰ A svájci reformációtörténeti intézetben a Bullinger 12 ezres levelesládájából az 1543-as évig jutottak el a feldolgozással. Közli Zsindely Endre. In: Bartha, Tibor (szerk.): *Studia et acta ecclesiastica*. III, 958–959.

³¹ Bod Péter: *Magyar Athenas*. 1766 (reprint: Magvető, Budapest 1982).

³² Horváth János: *A reformáció jegyében*. Gondolat Kiadó. Budapest 1957, 275.

Szegedi Gergely az egyik szerkesztője és ajánlója az úgynevezett debreceni vagy egervölgyi hitvallásnak (1562). Zoványi szerint 13 vagy 14 éneknek a szerzője.³³

Ismeretes, hogy 1559-ben már birtokában volt egy Kálvin-kommentár.³⁴

3. *Károlyi Gáspár* szintén 1556-ban fordult meg Genfben. Erről onnan tudunk, hogy Bod Péter ezt a dátumot is fontosnak tartotta felvenni a *Magyar Athenas* adattárába. Károlyi (Radics) Gáspár 1531 körül született Nagykárolyban, és Göncön vagy Vizsolyban hunyt el 1591. december végén. A wittenbergi egyetemre 1556. márc. 11-én iratkozik be, 1562-ben szatmári lelkész, 1563 végén pedig már gönci pap, ahol az abaújházi egyházmegye esperesévé választotta. Tályán lelkész 1584 és 1587 között, azután ismét visszatér Göncre. Debrecenben könyve jelent meg 1563-ban, címe: *Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjöknek okairól és micsoda jelenségekből ismerhetjük meg, hogy az Istennek ítélleti közel vagyon.*

A bibliafordítás nagy munkájához 1586-ban fogott hozzá munkatársaival. Szenci Molnár Albert kisdíakként a körükben teljesített apró szolgálatokat a gönci parókia és a vizsolyi nyomda között, Károlyit ő „istenes vén ember”-ként emlegette.

Károlyi esperestársaival 1568-ban levelet írt Béza Tódorhoz és ebből kitűnik, hogy országosan olvassák Kálvin írásait.³⁵ Álljon előttünk e levél dr. Szabó András fordításában:

„Károlyi Gáspár, Hevesi Mihály és Szikszai Gergely levele Théodore de Bèze-hez [1568. május 1., Gönc]

Kívül: Igen híres és tanult úrnak, Theodorus Beza Vezeliusnak, a genfi egyházközség leghűségesebb elsőpapjának, Krisztusban tisztelt testvérünknek.

Igen híres és tanult férfiú, Krisztus Jézusban tisztelendő úr, tiszta szívből kívánunk az Atyaistentől és a mi urunk Jézus Krisztustól üdvösséget neked és az összes teidnek a Szentléleknek ereje által.

Nem tudjuk szavakban kifejezni, mennyire örvendeztünk, amikor meghallottuk, hogy ezek az istenfélő és becsületes ifjak, Paksi Mihály és Thúri Mátyás, akik korábban néhány évig Wittenbergben tanulták a tisztas tudományokat, a nagyobb és tisztább tudás megszerzésére, hogy végül nagyobb haszonnal szolgálhassák Isten egyházát, a ti akadémiátokra (melyet már csaknem az egész világ látogatni kezdett) akarnak indulni. Ezen a módon ugyanis, úgy gondoljuk, lehetséges – noha csak levél útján, ha szemtől szemben a nagy távolság miatt nem is –, hogy igen nagy hálát adjunk az egész földkerekségen legismertebb férfiaknak, mind azoknak, akik az Úrban meghalván mennyei életet élnek, mind azoknak, akik még élnek, de mindeneknél inkább neked, amiért csaknem az egész földre és a mi igen megnyomorodott hazánkra halmozta jótéteményeidet, melyeket a te világos műveid jelentettek és most is jelentenek; s az is lehetséges, hogy nektek hírt adjunk a mi háromszor földre leveretett hazánknak és főként a gyülekezeteknek állapotáról, nem kételkedvén abban, hogy azoknak jó vagy balsorsa igen megindít titeket.

³³ Zoványi Jenő: *Protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest 1977, 585. Szilády Áron 1893-ban hasonló kiadásban tette közzé Szegedi Gergely Énekeskönyvét, és pedig a boroszlói egyetemi könyvtárból előkerült teljes példány alapján.

³⁴ Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Bukarest 1974, 45.

³⁵ Nagy Barna: Károlyi Gáspár és esperestársai levele Béza Tódorhoz. In: *Református Egyház* 1968, 12. szám, 258.

Először tehát hálát adunk az örökkévaló Atyának, valamint az ő valóságos és természet szerinti fiának, a mi urunk Jézus Krisztusnak, amiért ő az atyjának jobbán ülve ad nekünk prédikátorokat és doktorokat, megőrzi az egyházi szolgálatot, s közülünk egyházat gyűjt össze magának. Kérjük őt továbbá, hogy művét, melyen bennünk munkálkodik, erősítse meg, s emlékezzék meg a gyülekezetéről, mely eleitől fogva az övé.

Ezenkívül hálát adunk Isten választott eszközeinek, igen híres és tanult férfiaknak, akik által Isten az ő igéjének világosságát ezen legutolsó században felgyújtotta, majd megvilágította; közülük tartozik Martin Luther, Philip Melanchthon, Oecolampadius, Bucser, Zwingli és a nagyhírű Kálvin, akik már mind mennyei életet élnek. Az első ketőnek közülük köszönjük, hogy ama gonosz embernek, a pápának csalárdságai lelepleződven csaknem az egész földön kezdtek eltűnni, a mi királyságunkban pedig alig említik vagy hallják azokat, és hogy az Isten ingyen kegyelméből Krisztusért a hit által való megigazulás tanának igazsága, megoltalmaztatván a hamis vélekedésektől, helyreállított. A többieknek pedig, különösen azonban Kálvinnak tulajdonítjuk az Isten gondviseléséről, a predestinációról, a szabad akaratról, a szentségekről, vagyis a keresetségről és az úrvacsoráról szóló tanok megtisztítását. Az ő írásait ugyanis, ha valahol másutt igen, a mi királyságunkban bizony kimondhatatlan, mily nagyra értékelik, és mennyire olvassák és olvassák újra meg újra.

Mivel pedig ennek a férfinak a tanítását, sőt a próféták és apostolok írásaiban összefoglalt tanítást nemcsak hogy szüntelen védelmezed, hanem csodálatos bölcsességgel meg is magyarázod, oly nagy hálát adunk neked, amilyen csak tőlünk telik, és forró imádságokkal kérjük az Istent, hogy őrizzen meg minél tovább az ő sok és nagy veszedelemnek kitett, hamis vélekedésektől háborgatott és csaknem szétszaggatott egyházának épülésére. A te írásaidat is bizony oly nagyra értékelik nálunk, hogy nem haboztunk a te rövid hitvallásodat, melyet alaposan elolvastunk, kétszer is általános egyetértésben aláírni, s elismerni, hogy megegyezik a Szentírás tanításával.

Ettől, noha néhány cikkelyben valamelyest eltér ama híres zürichi egyházközség nemrég kiadott hitvallása, mellyel ti is egyetértettetek, amint a címe tanúsítja, mégis azt szintén szívből elfogadjuk, sőt azon egyházközség prédikátorainak is hálát adunk, kiváltképpen az igen híres és tisztelendő öregnek, Heinrich Bullinger úrnak. S bárcsak közelebb lennének, hogy e hálánkat szóban is kifejezhetnének! De akiket a földrajzi hely távolsága elválasztott, azokat a hitnek és a mi fejünknek, Krisztusnak az egysége egy lélekben egyesítette. Mi bizony az Isten és az ő angyalai, sőt az egész világ színe előtt bizonyosságot teszünk arról, hogy azért tetszik nekünk a ti egyházközségeiteknek – tudniillik a genfinek, zürichinek, berninek – hitvallása, mert mindegyik közül a legtisztább, s a lehető legteljesebb módon egyezik a próféták és apostolok szent könyveivel. Erről ennyit.

Hogy e nyomorúságos királyság helyzete milyen és miféle, megtudhatjátok ezektől az ifjaktól. Három év telt el, mely alatt többet veszített Magyarország és többet nyomorgatták nemcsak a törökök, de a hallatlan kegyetlenségű tatárok is, mint máskor húsz-harminc év alatt. Ugyanis azontúl, hogy a népből sokezer embert megöltek és a legalávetettebb rabszolgaságba hurcoltak, elvesztettünk két sok királyságban ismert erősséget, úgymint Szigetet és Gyulát, Németország, Csehország, Morvaország védőbástyáit, csaknem tizenkétezer igen vitéz katonával együtt. Most úgy hírlik, a császárok és az erdélyi fejedelem nyolc évre békét kötöttek. Bárcsak jó lenne ez nekünk! Schwendi Lázár most a hazatérésre készül.

Noha pedig nem kicsinyek hazánk külső bajai, mégis a belsők sokkal nagyobbak, és az istenfélő szíveknek nagyobb fájdalmat okoznak. Ugyanis amikor már csaknem az egész királyságban hosszú küzdelmek árán megerősödött a legszebb egyetértés a keresztényen vallás minden hittételéről, a Sátán, megirigyelvén Krisztustól és egyházától ezt a boldogságot, újraélesztette a pokolból az állatok igen jól ismert, istentelen és gonosz Blandrata által Arius, Sabellius, Photinus és mások vélekedéseit, mert ez az ember már ezer formára változtatta magát. Csatlakozott hozzá néhány hagyományos és szédeltető lélek, elsősorban pedig Dávid Ferenc, a kolozsvári egyház elsőpapa, királyi prédikátor, aki nem annyira tanult, mint inkább merészecske. Néhányszor ugyan már megcáfoltattak és teljesen megszegyenültek, mégsem hagyják abba a káromlást, mert a fejedelem inkább akarja tűrni az egyház, mint saját testi egészségének kárvallását, noha Blandratának már megültotta e dolgok tárgyalását. Krisztusnak és a Szentléleknek istenségét tagadják és cáfolják; csak azért tartják Krisztust istennek, mert a Szentlélektől fogantatott, mert nem mérték szerint kapta az adományokat, s mert az isteni ígéretek benne és általa teljesedtek be. Ezen kívül azt tanítják, hogy Krisztusnak a feltámadáskor meg kell aláznia magát, hogy olyan legyen, mint egy a kiválasztottak közül. S ezeket bizony Magyarország belsőbb részein, tudniillik Erdélyben tárgyalják.

Ezen a vidéken más borzalmas jelenség keletkezett egy közepesen művelt ember, egy bizonyos Egri Lukács által, aki noha azt színleli, hogy nem ért egyet az erdélyiekkel, valójában azonban semmiben sem különbözik tőlük. Azt tanítja, hogy az Istenben nem voltak öröktől fogva valóságosan szétválasztva a személyek, továbbá hogy az egy és egyedül igaz Isten csak az Atya, aki magában foglalja az Igét és a Lelket, s hogy Krisztus nem öröktől fogva való nemzés révén Isten fia. Eme vélekedéseit Schwendi Lázár, Miksa császár főkapitánya rendeletére az egyház nemrég megcáfolta a Szentírásból, a szerző bilincsekben és börtönbe vetve most is ehhez a tévelygéshez ragaszkodik. Mivel pedig a Magyar Királyság minden főura, s leginkább az erdélyi fejedelem és az egész egyház reátok – tudniillik genfiekre és zürichiekre – figyel, kérünk titeket és esedezünk, hogy ha Isten dicsősége és egyházának haszna valamennyire megindít titeket, írjatok minél előbb ezek ellen az istentelenségek ellen név szerint vagy az erdélyi fejedelemnek, vagy csupán a királyság egyházközsegeinek ajánlva; ezt hogy megcselekedjétek, újra és újra könyörögve kérjük. Végül azt is kérjük, hogy ezek az ifjak, akik egykor egyházközsegeink hasznára lesznek, legyenek nálatok igen szívesen fogadottak. Éljen jól az Urban, igen híres Béza, az összes tieddel együtt! Kelt Göncön, 1568. május elsején.

Tisztelendőséged hívei: Károlyi Gáspár, Hevesi Mihály, Szikszai Gergely, a Magyarország felsőbb részén levő egyházközsegek esperesei.”

Károlyi hagyatékában 3 Kálvin művet találtak.

Összehasonlító olvasás során kiderül, hogy Károlyi ismerte és használta Kálvin latin nyelvű kommentárjait az úgynevezett Vizsolyi Biblia fordításának lapszéli jegyzeteihez.³⁶

4. *Gönczi Kovács (Fabricius) György* 1557-ben utazik Svájjba, illetve Genfbe. Erről az eseményről is Bod Péter értesíti az utókort. Wittenbergi tanulmányozás után (1559) hazatér, majd ismét külföldre távozik és nyolc esztendőn keresztül látogatja az olasz, német és francia egyetemeket. Végleges hazatérte után négy évig nagyváradi lelkészsé-

³⁶ Tóth Kálmán: A Vizsolyi Biblia és Kálvin. In: Barcza József (szerk.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Budapest 1990, 115–136.

get vállal. Debreceni lelkész 1575-től, a következő évben pedig a tiszántúli egyházkerület püspökévé választják. Zoványi megjegyzi, hogy főleg a gyakorlati szükségletek kielégítésére törekedett.³⁷

Első ízben Wittenbergben, 1577-ben jelent meg a *De disciplina ecclesiastica* című, később még négy kiadást is megért műve. Az itt, 26 cikkelyben egybefoglalt egyházi rendelkezések még a Geleji Kánonok (1649) megerősítése után is érvényben voltak. Az istentisztelet, az egyházkormányzat és a fegyelem ágaira terjed ki ez az „articuli minores” nevet is viselő szabályozás.

Énekeskönyvet adott ki 1592-ben, ennek is sokszoros újranyomatásáról tudunk. Neki köszönhető a Félégyházi Tamás-féle, 1586-os Újszövetség-fordítás kiegészítése és közrebocsátása. (Gönczi az elmaradt Judás levelet fordította le Félégyházi halálát követően.) Ennek az előszavában visszatekint a hazai reformáció múltjára. Debrecenben hunyt el 1595. május 27-én.

IV.

Kapcsolat kezdeményezése Kálvinnal

Kaprophontes Ferenc 1561. dec. 26-án, Wittenbergből írt levelet Kálvinnak. Levelében jelzi, hogy krasznai származású. Neve eredetileg Vadász lehetett, ezt görögösítette „vaddisznóölő”-re. Zoványi jelzi, hogy unitáriussá lett és a Krasznai Ferenc nevet használta.³⁸ Mindenesetre tudjuk, hogy 1556. okt. 14-én subscribált a wittenbergi egyetemen.

A török csapásról, Stancaro veszedelmes, Magyarországot mételyező tanárról tudósít levelében, és arra kéri Kálvint, hogy bocsásson ki Stancaro-ellenes vitairatot. Ezt írja: „A te és a svájci tudósok tekintélyében bízok most egész Magyarország”.³⁹ Kaprophontes arra is gondolt, hogy Kálvin ezt Mágócsi Gáspárnak, Tolna megye örökös főispánjának kellene ajánlja, mert a főispánnak sok érdeme van az egyházban. A levélvívó Jakab által ajándékokkal kedveskedik:

„Íme küldök Önnek Jakab könyvárús úr útján két és fél súlyú, elég régi, vert magyar aranypénzt, övdízt és övet, egy kanalat és zsebkendőt, hogy azzal az isteni dolgokban fáradhatatlan munkájától csurgó verejtékét letörölhesse. Béza úrnak is küldöm ezeket, de az elsőség Önt illeti.”⁴⁰

Kálvin vagy Béza válaszáról, további levélváltásról nem tudunk, azt viszont megjegyezzük a további kutatás érdekében, hogy egy 1835-ös jegyzékben, a gothai hercegi könyvtár egyik gyűjteményes kötetének a lajstromában feltűnik Kaprophontes Ferenc neve, vagyis az, hogy ott egy kiadatlan levelét őrizték.⁴¹

Laskói Csókás Péter, aki maga is tanulmányúton járt Genfben, a *De homine* című művének az előszavában (Wittenberg, 1585) felsorolja a wittenbergi egyetemre beiratkozottak nevét, és Kaprophontesről ezt írja, amikor felsorolja a Thuri Pál széniora alatt érkezettek: „Krasznai Ferenc, aki később hazájába visszatérve keresztyén hitét

³⁷ Zoványi Jenő: *Protestáns egyháztörténeti lexikon*, 221.

³⁸ Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, 43., 2. lábjegyzet.

³⁹ S. Szabó József: *i. m.* 183.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Theod. Bezae, *Henrici IV, Regis, aliorumque illius aevi hominum literae quaedam nondum editae*. Edidit Car. Gottl. Bretschneider, Lipsiae 1835.

megtagadta neve és lelke örök elvesztésével, s átment az unitáriusok táborába.”⁴² Kapprophontes tevékenységéről, életútjáról eddig csak nyomokat találtunk.⁴³

Excursus

Egy pár gondolat erejéig megkockáztatjuk azt a merészséget, hogy a Jakab nevű lelvélvivő személyében *Jacob Lucius (1530–1597)* brassói származású tudós nyomdászra gondoljunk. Lucius megfordult Heltai környezetében Kolozsváron. Wittenbergben nyomdája volt, ahol 1563-ban egy erdélyi szász és két magyar szerző művét adta ki.⁴⁴

A fametszés művésze, ifj. Lucas Cranach pályatársa. A kolofon öntésével forradalmasítja a nyomdai kivitelezést. Misztótfalusi Kis Miklóst látjuk benne, csak ő nem jött haza, hanem családot alapított és egyetemi nyomdászként halt meg Helmstadtban. Mai napig híres művészként tartják számon a világban, munkásságáról sokat lehet olvasni. Viszonyítási alapunk ahhoz a feltevéshez, hogy Jacob Lucius azonos lehetne a Kapprophontes 1561-es levelének a kézbesítőjével, csak annyiból áll, hogy egyezik a keresztnevük, hogy mindketten Wittenberghez kötődnek és hogy erdélyiek. Jacob Lucius könyves emberként természetből fakadóan kereshette a kapcsolatot az egyetemi városokkal és a könyveket író tudósokkal.

Az előbbiektől eltekintve, Jacob Lucius személyében erős láncszemet kell látnunk a wittenbergi magyar és erdélyi szász kapcsolatok fenntartásában.

V.

Következtetések

a Kálvin életében keletkezett magyar kapcsolatokról

Kálvin 1509. júl. 10-én született a franciaországi Noyonban és 1534-ben döntött véglegesen az evangélium ügye mellett. Kálvin tanítását, életművét a magyarság, és ezen belül a reformátusok is, csak az elmúlt száz év folyamán ismerhették meg alaposan. Születésének 500. jubileumi évéhez kapcsolódó mostani megemlékezések – Kálvin 1564. május 27-én halt meg Genfben, 55 éves korában – szintén gazdagítják a Kálvinhoz kapcsolódó ismeretek tárházát.

Előadásunkban az előttünk járók kutatásai alapján igyekeztünk átnézni a Kálvin korai magyar kapcsolatait, amelyet egy magyar könyvkereskedő, Sebastianus Pech személyével bővítettünk. Véleményünk szerint a Kálvinnal kapcsolatot keresők valamennyien a magyar szellemi elit körébe tartoztak. Kapprophontes/Krasznai Ferenc unitáriussá lett, Belényesi Gergely egyházi hovatartozásáról, hitvallási irányultságáról még nincsenek pontos adataink, azonkívül, hogy a szebeni magyar egyházközség lelkipásztora lett. Szegedi Gergely, Károlyi Gáspár és Gönczi Kovács György viszont a helvét irány oszlopos képviselői voltak, de Kálvin iránti különösebb elkötelezettségüknek kevés a

⁴² Balázs László: Laskói Csókás Péter „De homine” című művének előszavából. In: *Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*. Studia et Acta Ecclesiastica 3. Budapest 1973, 1019. Ld. még S. Szabó József: Egy magyar ifjú levele Kálvinhoz. In: *Protestáns Szemle*, 1911/23/, 96–103.

⁴³ Krasznanus névvel a krakkói egyetemre iratkozik be egy személy 1558-ban és lehet, hogy az illető azonos Kapprophontes/Polygarius Ferencel. Ld. a *Fontes Rerum Scholasticarum* sorozat IV. kötetét, azaz Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged 1992, 54.

⁴⁴ Ld. RMK III/II. 153–154.

nyoma. Ezen személyek valamennyien a Partiumból származnak, illetve partiumi, nagyváradi kötődéseikről tudunk. Kálvin tanítványainak nevezni őket: túl messzemenő. Csupán vizitoroknak nézni ezeket a peregrinusokat: ez ellen tiltakozik a belső látásunk. A lelki és a tudományos haszon sem napok alatt térül meg.

Rövid genfi látogatásaiktól eredményeket nem is lehet elvárni. Ugyanakkor furcsa lett volna, ha Kálvinnal még ennyi közvetlen magyar kapcsolat sem alakul. Bullinger Henrik 1543-ban fordul az erdélyi szász Honterushoz, és Pesti Macarius József ír Bullingerhez levelet 1544-ben. Időben tehát nincs nagy különbség a magyarok Zürich és Genf felé való látogatásainak a kezdetét illetően. Bullinger magyar kapcsolattartása azonban elevebb és számottevőbb. A mennyiségi mutatók azonban nem feltétlenül azonosak a minőségi hozammal. Ez a tapasztalat a történelemformáló eszmékre nézve is érvényes.

Kálvinnak elég lett volna a lengyelországi reformáció alakulásának az irányítása is, hiszen a kezdetektől fogva nyomon követhető, hogy milyen élénk kapcsolata volt a lengyelekkel. Másrészt tudjuk, hogy a figyelme hány országra terjedt ki. Ismeretes volt előtte a török veszély is, meg Magyarország három részre szakadt állapota. A kálvini ellenállás tana. Bocskay István és Bethlen Gábor számára adott erőt az önvédelmi szabadságharcok megvívásához. Kálvin csak a tanítás útján akarta meggyőzni az embereket, katonai-politikai koalíciók, háborús vallási hódítások szervezése nem állott közel hozzá, ennél fölöttébb bízott az imádság erejében, amint azt I. Ferenc francia királynak írta:

„Soha senki nem hallott tőlünk egyetlen lázító hangot sem, és mindenki előtt ismeretes volt csendes és szerény életünk, amíg a te uralmad alatt éltünk... most is, hazánkból elüldözöttek, szakadatlanul imádkozunk azért, hogy mindenben jószerecse kísérjen Téged és országodat.”⁴⁵

Egészen biztos, hogy Kálvin életében sokkal több volt a kapcsolat a magyarokkal, mint amennyire előadásunkban kiterhettünk. Azok a sorok, amelyeket magyar emberek intéztek a reformátorhoz, nem adnak képet arról a hatásról, amelyet Kálvin életében a magyar reformációra gyakorolt. Erről inkább a megmaradt könyvtáraink tanúskodnak.

A helvét irány magyarországi recepciója pedig nem Kálvinnal kezdődött és nem vele végződött. Kálvin életművének a befejeztére esik a Heidelbergi Káté és a II. Helvét Hitvallás erdélyi-magyarországi elfogadása, tehát a helvét irány Magyarországon egy sikeres ötvözetben, mintegy a bronz összetételében és szimbólumában jelenül meg.

A Kálvin halála utáni magyar kapcsolatokról a 16. század végéig

Már közzismert, hogy Kálvin életében nem voltak beiratkozott magyar hallgatói a genfi egyetemnek, ami nem jelenti azt, hogy vizitorok nem fordultak meg az akadémián. Ma öt beiratkozott diákról és tíz látogatóról tudunk. Hörcsik Richárd nyomán való felsorolásukkal, kiegészítésükkel mi is azt jelezzük, hogy az 1564-es dátumhoz nem kell görcsösen ragaszkodni. Tudatában vagyunk annak, hogy eszmék és stílusok évtizedek múlva is terjednek, az értékek alkalmas időpontban továbbbítódnak. Felekezeti hovatartozás szempontjából is érdekes utalásokra találunk.

⁴⁵ *Institutio*, 1536. (Victor J. ford., 21.)

1. *Berzeviczi Márton* valószínűleg 1564 nyarán Zürichből utazik Genfbe, és onnan tovább Párizsba. Bullinger ajánlja Béza figyelmébe a Miksa császár jogi tanulmányokat folytató udvari emberét.⁴⁶

2. *Szikszai Hellopens Bálint* 1566. okt. 12-én az akadémia első *beiratkozott* magyar hallgatójaként szerepel, nyolc hónapot tölt Genfben. Egri rektor és lelkész, Méliusz utóda Debrecenben, meghal 1575-ben. Kátéja a Kálvin szellemétől ihletett első magyar reprezentáns mű. Halála után Béza előszót írt hozzá és ki is adta a kátét Genfben.⁴⁷

3. *Thuri Máttyás* szintén 1566-ban *iratkozik be*, okt. 14-én. Wittenbergben és Heidelbergben is tanul. Debrecenben rektor, Abaújszántón lelkész, Bézához és Bullingerhez írott levelei maradtak fenn.

4. *Cormaeus Paksi Mihály* 1566-ban vendéghallgatóként jár a genfi egyetemen. Tolnán, Kolozsváron tanul, a Telegdy fiúk kísérőjeként tíz évet tölt külföldi tanulmányúton. Levezett Bézával, sárospataki rektor, egri lelkész. (Lehet, hogy később, 1570-ben járt Genfben, de az is lehet, hogy kétszer fordult meg ott.)

5. *Skaricza Máté* 1570-ben megy Genfbe. Szegedi Kis Istvánról írott latin nyelvű életrajzában számol be a genfi élményeiről. Sajtó alá rendezi Szegedi Kis István műveit. Ráckevei lelkész, magyarra fordítja és kiadja a hercegszőlősi kánonokat.

6. *Ilosvai Benedek*, 1572, látogató. Tanult Wittenbergben, Gyulafehérváron esperes. Előtte a felvidéki Varannóban már helvét szellemben prédikált.

7. *Thury Jakab*, 1573. Vendéghallgató. Béza leveléből tudunk a jelenlétéről. Zoványi nem említi a *Protestáns Egyház Lexikonában*.

8. *Horváth Gergely* 1580-ban *iratkozik be* a genfi egyetemre. Evangélikus főnemes. Másik négy egyetemet is felkeres, polémikus írásai maradtak fenn.

9. *Polinay Máttyás*, 1580. aug. 7-én *iratkozik be* a genfi egyetemre. A rektor könyvében a 664. számú beírás. Eredeti családneve „Polyi” lenne?

10. *Enyedi György* 1584-ben *iratkozik be* Genfbe, ahol másfél évet töltött. Kolozsvári rektor lett, Heltai Gáspár veje, 1597-ben ő lett az unitáriusok harmadik püspöke.

12. *Laskói Csókás Péter* 1584-ben vizitorként fordult meg az akadémián. A 16. század egyik legérdekesebb magyar tudósa.⁴⁸ Latinul írja műveit, teológus, filozófus, ért az orvosi tudományhoz.

13. *Szenci Molnár Albert*, 1596 augusztusa. Látogató a genfi akadémián. Naplójában örökíti meg ezt a fontos látogatását. *Kálvin legjelesebb magyar tanítványa*.

14. *Felkmann Péter*, 1596. Vizitor. Szenci Molnár társaságában, Besztercei Jánossal együtt keresik fel Bézát. Erdélyi szászaként a franekérai egyetemen is megfordult.

15. *Besztercei János*, 1596. Erdélyi szász teológus, aki angliai és franciaországi utazás keretében jár Genfben utazótársával, Felkmann Péterrel. Béza megmutatta nekik Kálvin megjelöletlen sírját, fehér borral és kenyérral kínálta meg őket.

Valószínű, hogy ez a 15 nevet tartalmazó felsorolás már most bővíthető lenne, de ez is az egyik célja a történelmi szemlének. Megható, amint látjuk, hogy nemcsak magyar teológusok zarándokoltak Genfbe, és nemcsak a kálvini tanítást felölelők fordultak meg a jeles akadémián.

Egyszerű számvetéssel: 1544 és 1596 között immáron húsz körüli azoknak a száma, akik ötven év leforgása alatt személyes élményekkel térhettek vissza a reformáció

⁴⁶ Ld. *Studia et Acta*, II. 77.

⁴⁷ Ld. uo. III. 729–769.

⁴⁸ Ld. uo. III. 1007–1002.

genfi fellegvárából. A kihívás adott, időnként tehát szükséges összegezni a kutatási eredményeket a kálvini hatás jobb feltérképezése érdekében.

Az 1559-es év

Nem tehetjük, hogy Kálvin munkásságának idejéből ne emeljük ki a csúcspontot jelentő 1559-es esztendő. Ekkor adta meg főművének, az *Institutió*nak végső formáját, 1559-ben nyitotta meg a genfi Akadémiát, végül 1559-ben, Kálvin irányítása mellett, a francia reformátusok megtartották első nemzeti zsinatukat, elfogadták a *Confessio Gallicanát* és a *Discipline ecclesiastique*ot. De ugyancsak 1559-ben készült el még két másik nagyon fontos református hitvallás is, a *Confessio Belgica*. A *Confessio Belgicát* az 1566. évi antwerpeni zsinat nyilvánította a németalföldi reformátusok hitvallásának. Kiváltképpen ide kívánczok az az Európát bejáró hír is, hogy 1559-ben, bizonyos kálvini elemeket is tartalmazva, megszületett a magyar nyelvű *Marosvásárhelyi Hitvallás* az úrvacsora értelmezéséről. Ennek 1563-as német nyelvű fordítása Heidelbergben jelent meg, Bullingerékhez is eljutott, példányát őrizi a zürichi városi könyvtár.⁴⁹

*Kálvin és a magyarság – hitvallási szempontok alapján – örök téma marad*⁵⁰

A helvét reformáció tanítása, nemzeti és érzelmi megnyilvánulása Magyarországon a Kálvin nevének viselése vagy sűrű emlegetése nélkül volt jelen az 1909-es jubileumig, Kálvin születésének 400. évfordulójáig. A Kálvin-kutatás területén ekkor nagy eredmények születtek, számos Kálvin művet fordítottak le és beindult egy máig tartó folyamat. A neokálvinizmus kezdete Nyugaton már ötven évvel korábbira tehető.

Szólnunk kell még a kálvinista életvitelről, gondolkozásról, szellemiségről, amely évszázadok óta megtartó erőként jelentkezik. Az iskolák és a templomok katedráin jelen van ma is a helvét irány, amelyet a családokban élnek meg sajátosan, akár a legvadabb időkben is. A prédikációra, a sákramentumokra, az egyházfegyelemre, a tanításra, az éneklésre és a világnézeti elkötelezettségre utalunk. A társadalom, az egyesülő Európa népessége valósággal éhezi és szomjúhozza a keresztyén értékelvűséget, amelynek mi kisebbségben is továbbadói lehetünk. A kálvini tanok világviszonylatban egyszerűsmind lelki összeköttetést jelentenek a protestánsok, illetve a reformátusok javarésznél a körében.

A sajtóban nem egyszer posztkeresztyén (kezdeté a felvilágosodással, a 18. századdal kezdődik), posztkommunista, posztmodern korról és életérzésről beszél az írástudók nagy része, és az országonkénti vezetőrétegbe még jó, ha nagyjából névleges keresztyének kerülnek. A kálvini színezetű polgári demokrácia ismerveivel legfennebb a tankönyvekben találkozunk. A kálvinista politikai magatartást, annak eszköztárát a magyarok mintha elfelejtették volna, szinte csak a (vég)veszély idején használják. Szenczi Molnár Albert már annakidején megfogalmazta, hogy a reformáció a „hite miatt szorongatott ember” vallása, és Buzogány Dezső kolozsvári professzor észrevétele szerint ezért a különböző uralom alatt álló Erdélyben elsősorban az egyszerű emberek között terjedt el. Maga Kálvin is a vallási türelmetlenség, az ellenreformációval való

⁴⁹ Szabó Károly, RMK. III/I, nr. 507, 151.

⁵⁰ Révész Imre: Kálvin az 1564-iki nagyenyedi zsinaton. In: *Kecskeméthy-Emlékkönyv*. Cluj 1934. Révész Imre: *Méliusz és Kálvin*. Cluj 1936. Bucsay Mihály: Kálvin jelenléte 1544–1944 Magyarországon. In: *Theológiai Szemle*, új folyam XXII, 275–281. Hórcsik Richárd: Kálvin és a 16. századi Magyarország. In: *Theológiai Szemle*, 1990, 275–281.

küzdelem kritikus időszakában alkotta meg a keresztyén vallás „rendszerét”, illetve fektette le a református hit alapvonalait.

Kálvini örökségünk értékére nézve Bucsay Mihály 1959-ben, tehát az ateista diktatúra idején leírt gondolatait ismételjük arra nézve, hogy nem állhatunk meg a filológiai eredmények leltározásánál:

„Az a meggyőződésem, hogy a Kálvin-kutatásnak ennél jóval tovább, jóval mélyebbre kell hatolni a kálvini örökség megfogalmazásában. Mert ez az örökség egyaránt kiterjed az egyéni kegyességnek egy olyan alakjára, amely más és több mint a lutheri, vagy a spiritualista rajongás, kiterjed továbbá az egyház életrendjének és feladatainak teljesebb értelmezésére, végül pedig igen becses példaadás az egyetemes keresztyén ügynek, mai szóval az Ökumenének a szolgálatára.”⁵¹

Az *Institutio* mellett Kálvin legbecsesebb hagyatéka az ő írásmagyarázata. Nagy Barna tapasztalatát végszóként idézzük Kálvinról:

„...újra meg újra a szokványostól eltérő felismeréshez vezet az olvasót. Az ilyeneket még akkor is szívesen vesszük tőle, ha nem tudunk minden ponton egyetérteni vele. Mert királyi szabadság és halálos hűség karöltve jár itt. S ez olyan lecke, amelyikből sohasem lehet eleget tudni az Ige szolgálatában.”⁵²

Felhasznált irodalom

- A genfi egyház kátéja. A keresztyén tudomány tankönyve gyermekek számára.* 1545. Füg. Néhány imádság. Ford. Ceglédi Sándor. Pápa 1907.
- A genfi egyház kátéja, azaz a gyermekeknek Krisztus tudományában való oktatására szolgáló formula 1545. In: *Kálvin János kisebb művei.* Pápa 1912, 1–70.
- Balázs László: Laskói Csókás Péter „De homine” című művének előszavából. In: *Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből.* Studia et Acta Ecclesiastica 3. Budapest 1973, 1019.
- Bihary Mihály: *A magyar Kálvin-fordítások története.* Kálvin-konferencia, Balatonfüred, 1995. ápr. 4–6. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=7&p=4>.
- Bod Péter: *Magyar Athenas.* 1766 (reprint: Magvető, Budapest 1982).
- Bucsay Mihály: *Belényesi Gergey, Kálvin magyar tanítványa.* Budapest 1944.
- Bucsay Mihály: Kálvin jelenléte 1544–1944 Magyarországon. In: *Theológiai Szemle*, új folyam XXII, 275–281.
- Bucsay Mihály: Méliusz katekizmusa. In: *Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből.* Studia et Acta Ecclesiastica III. Budapest 1973, 217–277.
- Bucsay Mihály: *Szegedi Gergely debreceni reformátor a kálvini irány úttörője hazánkban.* Budapest 1945.
- Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok.* Bukarest 1974.
- Emödi András: Kálvin Intitutiójának Váradon őrzött, a 16. században nyomtatott példányai. In: *Református Kalendárium a 2009. évre.* KRE kiadása, Nagyvárad 2008.
- Fraknói Vilmos: *A protestantizmus első terjedése Sopron városában. 1522–1526.* Új Magyar Sion. VII. Esztergom 1876.
- Fox, Paul: *The Reformation in Poland.* Baltimore 1924.

⁵¹ Bucsay Mihály: Egyházunk kálvini öröksége. (A Kálvin-jubileumok éve elé. 1959) In: *Református Egyház*, XI. évf. 1959. 1. sz. 17–20.

⁵² Nagy Barna: Előszó. In: Kálvin János: *A Zsidókhoz írt levél magyarázata.* Fordította Szabó András. A fordítást átdolgozta és függelékekkel ellátta Nagy Barna. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest 1965, 6.

- Hegedűs Lóránt: *A kálvinizmus XX. századi öröksége számunkra*. Kálvin-konferencia. Balatonfüred, 1995, ápr. 4–6. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=7&p=4>.
- Hörccsik Richárd: Kálvin és a 16. századi Magyarország. In: *Theológiai Szemle*, 1990, 275–281.
- Hessels, Ed. – Henricus, Joannes: *Epistulae et tractatus cum reformationis tum Ecclesiae Londino-Batavae historiam illustrantes (1544–1622)*. Cantabrigiae 1889.
- Joannis Calvini Opera, quae supersunt omnia. *Corpus Reformatorum*. Ed. G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss. Vol. XVII., XX. Braunsvigae 1870–.
- Horváth János: *A reformáció jegyében*. Gondolat Kiadó. Budapest 1957.
- Hörccsik Richárd: Kálvin 16. századi magyarországi recepciója. In: Fazakas Sándor (szerk.) *Kálvin időszerezése*. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról. Szerk. Fazakas Sándor. Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 13–37.
- Kálvin János: *A keresztyén vallás alapvonalai*. Fordította Nagy Károly. Budapest 1903.
- Komáromy András: *Báthory István országbíró végrendelete*. Századok, Budapest 1890.
- Loesche György: *Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa országaiban*. Magyarra fordította S. Szabó József. Debrecen 1912.
- Loesche, Georg: *Luther, Melanchthon und Calvin in Österreich Ungarn*. Tübingen 1909.
- Pijper, F. (ed.): *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*. X. s'-Grevenhage 1912.
- Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Révész Imre Emlékalap Bizottság, Debrecen 1864 (2. kiad. uo. 1864).
- Révész Imre: Kálvin az 1564-iki nagyenyedi zsinaton. In: *Kecskeméthy-Emlékkönyv*. Cluj 1934.
- Révész Imre: *Méliusz és Kálvin*. Cluj, 1936.
- S. Szabó József: Egy magyar ifjú levele Kálvinhoz. In: *Protestáns Szemle*, 1911. 23., 96–103.
- Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged 1992.
- Theod. Bezae: *Henrici IV, Regis, aliorumque illius aevi hominum literae quaedam nondum editae*. Edidit Car. Gottl. Bretschneider, Lipsiae 1835.
- Tóth Kálmán: A Vizsolyi Biblia és Kálvin. In: Barcza József (szerk.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Budapest 1990, 115–136.
- Varjas Béla: Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 74 évf. 1970, 129–151.
- Varró Sándor: Kálvin János emléke előtt tisztelegtek Nagyszebenben. In: *Szabadság* 2009 okt. 17. szám, 3.
- Wotschke, Theodor: *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen*. Archiv für Reformationsgeschichte, Ergänzungsband III. Leipzig 1908.
- Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Genius Kiadó, Budapest 1922.
- Zoványi Jenő: *Protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest 1977.